

Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal

Mart Kuldkepp*

Umbes 80 000¹ Esimeses maailmasõjas võidelnud eestlase saatus ja sõjakogemused on viimastel aastatel järjest enam Eesti ajaloolaste tähelepanu pälvinud. Eelkõige tuleb nimetada Rahvusarhiivi isikulooliste andmete transkribeerimisele pühendatud ühisloomeprojekti „Eestlased Esimeses maailmasõjas“², Liisi Esse uurimusi³ ning Tõnu Tannbergi ja Ago Pajuri koostatud allikapublikatsioone⁴ ja kahte mahukat artiklikogumikku.⁵ Seejuures on märkimisväärne, et rohkemgi kui otseselt rindevõitluskogemus on käsitlemist leidnud eesti sõdurite sõjatee muud aspektid: suhted sõja- ja kodurinde vahel,⁶ sõjajärgne koju tagasi pöördumine,⁷ veteranide sotsiaalne olukord pärast sõda⁸ ja sõjas läbielatu „taaselustumine“ hilisemates kriitilistes olukordades.⁹ Uuritud on ka veidi teistsuguse saatuses sõdureid: eestlastest desertööre¹⁰ ning eesti soost sõjavange Saksamaal.¹¹

Sõjavangide temaatikat on mõeldud jätkama ka käesolev artikkel, mis annab ülevaate sõja-aegsest Saksa poliitikast eesmärgiga korraldada eesti (aga ka läti ja leedu) soost sõjavangide eraldamist (*Absonderung*) teistest Vene sõjavangidest ning nende mitmesugust erikohtlemist

* Mart Kuldkepp (1983), PhD, lektor, Londoni ülikool (UCL), skandinavistika osakond, Gower Street, WC1E 6BT London, Suurbritannia. m.kuldkepp@ucl.ac.uk

¹ Seda Tõnu Tannbergi andmetel: T. Tannberg. „Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatuses suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu...“ Ilmasõjaaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastatel 1914–1917. – T. Tannberg (toim.). Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015, lk. 9–20. Varem on eestlastest sõdurite koguarvuks peetud umbes 100 000.

² Vt. Eestlased Esimeses maailmasõjas. Rahvusarhiivi ühisloome algatus: <http://www.ra.ee/ilmasoda>

³ Vt. ennekõike L. Esse. Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

⁴ T. Tannberg (koost.). Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Rahvusarhiiv, Tartu, 2015; T. Tannberg, A. Pajur. Eesti rahvusväeosad 1917–1918. Rahvusarhiiv, Tartu, 2015.

⁵ T. Tannberg (toim.). Esimene maailmasõda ja Eesti. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014; T. Tannberg (toim.). Esimene maailmasõda ja Eesti II. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016.

⁶ L. Eglit. Sõja- ja kodurinde vahelised suhted Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2012, nr. 2 (6), lk. 57–88.

⁷ L. Eglit. The Experience of Returning. Estonian World War I Soldiers' Return to Society. – W. Dornik, J. Walleczek-Fritz, S. Wedrac (toim.). Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Grosser Krieg“ im Vergleich. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2014, lk. 71–90.

⁸ L. Esse. „Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema omariikluse juures...“ Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis. – T. Tannberg (toim.). Esimene maailmasõda ja Eesti II. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk. 507–533.

⁹ A. Rahi-Tamm, L. Esse. Sõjaveteranid NKVD ees. Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem. – T. Tannberg (toim.). Esimene maailmasõda ja Eesti. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk. 391–411.

¹⁰ M. Kuldkepp. Vene sõjaväe eestlastest desertöörid Esimese maailmasõja ajal Rootsis. – Ajalooline Ajakiri 2016, nr. 1, lk. 9–40.

¹¹ R. Nachtigal. Troops of Estonian Origin Among Russian POWs in Germany 1914–1918. – J. Ross (toim.). Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916–1918. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012, lk. 27–40; M. Kuldkepp. Pastorisation ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2015, nr. 5 (11), lk. 141–163.

(*Sonderbehandlung*), võrreldes saatusekaaslastega. Eraldamine ja erikohtlemine pidid soodustama sõjavangide seas saksasõbralike meeleolude teket, mis omakorda pidi aitama kaasa Eesti ja Liivimaa annekteerimisele Saksamaa poolt ja looma aluse tulevastele sõbralikele suhetele eesti, läti, leedu ja saksa rahvaste vahel. Ühtlasi arvestasid sellised sihiseaded ka sõjavangide tööjõu majandusliku tähtsusega sõjaaegse Saksamaa jaoks ning vangide poliitilisest mõjutamisest ja seeläbi nende usaldusväärsuse tõstmisest loodeti võrdlemisi otsest majanduskasu.

Tuleb märkida, et eestlased, lätlased ja leedulased polnud kaugeltki ainukesed Vene väehumusrahvastest sõjavangid, kelle hulgas seesugust mõjutustegevust tehti. Samuti polnud Saksamaa ainuke sõjas osalev riik, mis panustas sõjavangide mõjutamisele märkimisväärselt energiat. Ka Venemaa püüdis teha panslavistlikku agitatsiooni slaavi keeli kõnelevate, peamiselt Austria-Ungari armees teeninud Kesk- ja Ida-Euroopa aladelt pärinevate sõjavangide hulgas.¹²

Märkus allikate kohta

Berliini ja Potsdami pommitamine liitlaste õhuvägede poolt 1945. aasta alguskuudel tõi kaasa Potsdamis asunud sõjaarhiivi põlemise 1945. aasta 14. aprillil,¹³ mille tagajärjel on hävinud praktiliselt kõik omaaegse Preisi Sõjaministeeriumi (*Preußisches Kriegsministerium*, PKMIN) dokumendid. Et muu hulgas teostas see institutsioon Saksamaa Esimese maailmasõja aegset sõjavangipoliitikat, on nüüdseks tegemist üsna raskesti uuritava teemaga. Siiski on PKMIN-i tegevus enam-vähem järjepidevalt jälgitav PKMIN-iga tihedas kirjavahetuses olnud kuninglike Saksi, Württembergi ja Bayeri sõjaministeeriumite (*Königlich Sächsisches Kriegsministerium*, *Württembergisches Kriegsministerium*, *Bayerisches Kriegsministerium*) ning mobilisatsiooni järel kohalikku sõjaväevõimu teostama pandud nn. ase-kindralkomandode (*Stellvertretende Generalkommando*) järelejäänud materjalides. Viimased on säilinud paremini ning on reeglina kättesaadavad vastavate liidumaade pea-arhiividest (*Hauptstaatsarchiv*). Selline kaudne uurimistöö on aga aeganõudev, sest materjalid jagunevad mitme mäluasutuse vahel, ning selle tulemused paratamatult pealiskaudsemad – PKMIN jagas reeglina ainult käskke ega andnud sõsarinstitutsioonidele aru vastuvõetud otsuste tagamaade kohta.

Erikohtlemispoliitika enne 1917. aastat

Vene armees teeninud sõjavangide arvu Saksamaal Esimese maailmasõja ajal on hinnatud kuni 1,5 miljonini.¹⁴ Eestlaste osakaal nende seas on siiani väga ebaselge. 1919. aastal arvati eesti sõjavangide arvuks umbes 3000,¹⁵ aasta varem isegi 4500,¹⁶ kuid Fritz Wetterhoffil õnnestus neid juba 1915. aastal tuvastada 1193,¹⁷ mistõttu mõlemad hilisemad hinnangud tunduvad pigem tagasihoidlikud. 1918. aasta juuni seisuga oli PKMIN-i teatel rakendatud erikohtlemisrežiim ühtekokku umbes 30 000 läti, leedu ja eesti sõjavangile.¹⁸ Igal juhul pole aga kahtlust, et Vene sõjavangide koguhulgas oli eestlaste osa marginaalne, kahvatudes 150 000 ukrainlase

¹² O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne? Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922). – Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 2010, nr. 58: 2, lk. 182.

¹³ Vt. Das deutsche Militärwesen (3) – Deutsches Reich 1871–1918: <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Das-Deutsche-Militaerwesen-3-Deutsches-Reich-1871-1918/das-deutsche-militaerwesen-3-deutsches-reich-1871-1918.html>

¹⁴ R. Nachtigal. Troops of Estonian Origin, lk. 27.

¹⁵ A. Veiler. Eesti sõjavangid Saksamaal. – Vaba Maa, 29.12.1919, nr. 285, lk. 5. Vt. ka E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm: Vaba Eesti, 1964, lk. 68–69.

¹⁶ Eesti vangide elust Saksamaal. – Ristrahva Pühapäevaleht, 08.08.1918, nr. 23, lk. 90.

¹⁷ M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 143.

¹⁸ Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden (edaspidi SächsHStA), 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D.R.O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.06.18.

ning mitme teise suurema Vene vähemusrahvusgrupi kõrval, keda asuti juba varakult rahvuste kaupa eraldi vangilaagritesse paigutama ning seal saksasöbralikus ja venevaenulikus vaimus poliitiliselt töötlemata.¹⁹

Sellest aga ei tulene, nagu poleks Saksa ametivõimud eestlasi kui eraldiseisvat gruppi ülejäänud Vene sõdurite seas üldse tähele pannud või poliitiliselt ära kasutada püüdnud. Reinhard Nachtigal on arvanud, et katset eestlasi mõjutada ei tehtud, sest esiteks polnud käepärast selleks sobivaid isikuid (s. t. vastavast rahvusest haritlasi) ning teiseks polevat sakslastel olnud kavatsust luua Läänemere-äärsetel Venemaa piirialadel rahvusriike: seda piirkonda taheti hoopis koloniseerida ja germaniseerida.²⁰ Rääkimata sellest, et selline hinnang on puhtalt oletuslik ega põhine tööll allikatega, on see ka hüpoteesina äärmiselt lihtsustav, kuna esiteks ei pruukinud sõjavangide poliitilise mõjutamise eesmärk olla tingimata just rahvusriikide loomine ning teiseks polnud Balti kubermangude koloniseerimine ja germaniseerimine sõjaaegses Saksa poliitikas kaugeltki mitte ainuvõimalik ja üleüldiselt aktsepteeritud tulevikusiht.²¹ Tõepoolest ei saa alahinnata aga erinevaid praktilisi raskusi, mille seas oli ka eesti keelt oskavate ja vastavaks tööks sobivate isikute puudumine.²²

Sõjavangide rahvuste kaupa eraldamine oli kulukas ja administratiivselt keeruline, ning, balti- ja volgasakslased (nn. „saksavenelased“, *Deutschrussen*) välja arvatud, ei hakatud sellega laialdasemalt tegelema enne 1915. aasta algust.²³ Teadaolevalt varaseim ettepanek eestlasi (nagu ka poolakaid, leedulasi, lätlasi, soomlasi ja teisi Venemaa vähemusrahvaste esindajaid) rahvuste kaupa eraldama ja nende seas saksameelset „selgitustööd“ tegema hakata pärineb 1915. aasta jaanuari lõpust, kui vastava initsiatiiviga esines PKMIN-i juures Sisekoloniasiooni Edendamise Seltsi (*Gesellschaft für Innere Kolonisation*, GFK) president Friedrich Ernst von Schwerin. Von Schwerin, kellel oli selleks ajaks selja taga juba mitu kuud viljakat koostööd sõjaministeeriumiga saksavenelaste teistest eraldamise ja poliitilise mõjutamise osas, pidas vajalikuks rakendada sarnast lähenemist ka muude Vene rahvusvähemuste kohtlemisel. Muu hulgas pidas ta soovitavaks sõjavangidele omakeelse kirjanduse kättesaadavaks tegemist, mis õhutaks rahvuslikke ja Vene-vastaseid meeleolusid.²⁴

GFK plaanid võeti sõjaministeeriumis hästi vastu ning vastavaks tööks sobivate isikute otsimine võis alata. Maikuu delegeeriti see ülesanne edasi Berliinis asutatud baltisakslaste ühingule Saksa Rahvakaitse (*Deutscher Volksschutz*), mille asutamiskoosolekul märtsi lõpus oli baltisakslastega tihedalt lävinud Soome aktivistile Fritz Wetterhoffile tehtud ülesandeks leida võimalusi Balti provintsidest pärit sõjavangide seas saksasöbralikku propagandat teha. Aprillikuu lõpus pöörduski Wetterhoff von Schwerini poole märgukirjaga, milles tegi rea vastavaid ettepanekuid; nende seas ka eraldi eestikeelse ja läti keelse ajalehe asutamine.²⁵

Wetterhoff, kes tegeles Soome rahvusväeosa loomisega Saksa armee koosseisus (hilisem 27. jäägripataljon),²⁶ kavatses arendada sellest välja laiapõhjalise, kuni 20 000-mehelise Venemaa vastu suunatud võõrleegioni, millesse saanuks värvata ka sõjavangi langenud eesti sõdureid ja ohvitseri. Need plaanid jäid muidugi teostamata. Samuti osutus ületamatult keeruliseks Baltimaadelt pärit sõjavangide rahvuste järgi eri laagritesse paigutamine, et nende seas propagandat teha. Küll aga jõudis Wetterhoff 1915. aastal ära teha suure töö

¹⁹ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 181.

²⁰ R. Nachtigal. Troops of Estonian Origin, lk. 32.

²¹ Näiteid selle kohta, mil määral Saksa tsiviilvõimude – eriti välisministeeriumi – ja kõrgemate sõjaväeasutuste poliitilised eesmärgid Balti provintside tuleviku küsimuses lahkesid, vt. A. von Taube. Das Auswärtige Amt und die estnische Frage 1917/1918. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1969, nr. 17 (4), lk. 542–580.

²² Vt. M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 158–159.

²³ W. Doegen. Kriegsgefangene Völker. Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1921, lk. 30.

²⁴ M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 144–146.

²⁵ M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 149–150, 152–154.

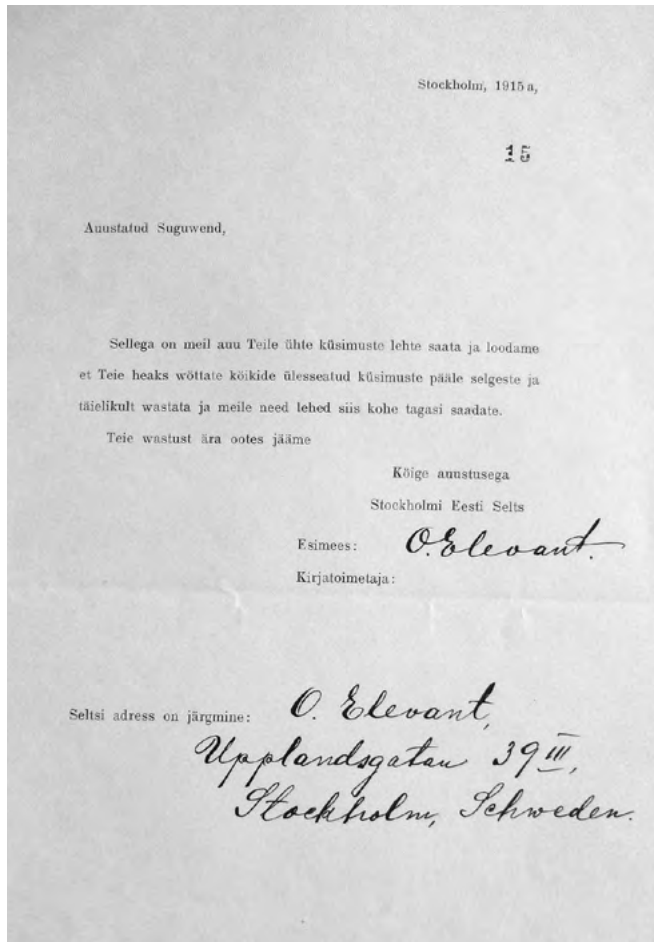
²⁶ Vt. M. Lackman. Suomen vai Saksan puolesta – Jääkäreiden tuntematon historia. Helsinki: Otava, 2000.

erinevatest Saksa vangilaagritest eestlaste, lätlaste ja leedulaste ülesotsimisel.²⁷

Mingil määral tegi Wetterhoff koostööd sel ajal Stockholmis resideerunud eestlasest priivaatpoliitiku ja Saksa agendi Aleksander Keskülaga. Hiljem meenutas Kesküla kontaktisik Saksa kindralstaabis Hans Steinwachs, et Kesküla initsiatiivil oli peetud läbirääkimisi sõja- ja välisministeeriumiga eesti sõjavangide teistest eraldamise ja nende parema kohtlemise korraldamiseks. Kui vastav luba olid suure vaevaga saadud, oli Kesküla mingil põhjusel aga kogu ettevõtmisest loobunud.²⁸ Näib, et pärast neid sündmusi 1915. aasta suvel ja sügisel, mis konkreetsete tagajärgedeni ei viinud, valitses eesti soost sõjavangide erikohtlemise küsimuses pea kahe aasta pikkune vaikus. Kuna Baltimaade saatus Saksa sõjaplaanides oli jätkuvalt ebakindel, pidas PKMIN nende seas poliitilise agitatsiooni tegemist vähemalt esialgu pigem ebasoovitavaks.²⁹

Erikohtlemispoliitika 1917. aasta suvel ja sügisel

Järgmised märgid poliitilisest initsiatiivist eesti (ja ka läti ja leedu) soost sõjavangide eraldamiseks ja erikohtlemiseks pärinevad 1917. aasta suvest ning on ilmselt seotud 23. aprillil tehtud Saksa kõrgema väejuhatuse (*Oberste Heeresleitung*, OHL) strateegilise otsusega püüda hõivata lisaks juba okupeeritud Leedule ja Kuramaale ka vähemalt osa ülejäänud Läänemere provintsidest. Kuna Baltikumi saatus oli Saksa sõjasihtides sellega ära määratud, tuli mõelda tulevase okupatsiooni hõlbustamise peale. Varaseim ettepanek kutsuda veel okupeerimata aladel elavate eestlaste ja lätlaste seas ellu salajast saksasõbralikku liikumist tehti baltisaksa ringkondade (eriti Theodor Schiemanni ja tema kaudu Heinrich von Stryki) mõjul keiser Wilhelm II poolt Saksa välisministeeriumile juba 9. mail.³⁰ Samal ajal said uue tähelepanu osaliseks ka vastavatest rahvustest sõjavangid.

Stockholmi Eesti Seltsi nimel 1915. aasta suvel eesti sõjavangidele saadetud küsitlusleht. Soome Riigiarhiiv, Helsingi, Wetterhoffin toimisto – Die finnl. Kanzelei, k 16.

²⁷ M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 151–152, 156–159.

²⁸ Samas, lk. 155–156.

²⁹ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 196–197.

³⁰ M. Kuldkepp. Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge, lk. 373.

Poliitiliste sihtide kõrval teine oluline faktor Saksa sõjavangipoliitika jaoks oli sõjavangide majanduslik tähtsus. Töövõimelisi vange ei hoitud reeglina mitte laagrites, vaid neid rakendati tööbrigaadide (esialgu 50–100 inimest) koosseisus peamiselt põllumajandustöödel. Sõjavangide sage viibimine väljaspool laagrit tähendas, et sõjaväevõimudel esines pidevalt konflikte tööandjatega vangide kohtlemise küsimuses: maaomanikud olid huvitatud tööjõu võimalikult piiranguteta ja efektiivselt kasutamisest, samal ajal kui sõjamineisteriumid ja kindralkomandod muretsesid valve ja võimalike põgenemiskatsete pärast. Ajapikku jäi peale majanduslik mõtlemine: juba 1915. aasta kevadest lubati ka tsiviilisikutest vahimeeskondade kasutamist; alates 1915. aasta lõpust oli vangidel lubatud ööseks taludesse jääda ning pikka-mööda lubati järjest väiksemaid, isegi alla 30-mehelisi tööbrigaade.³¹

Üks konkreetne võimalus tööandjatele vastu tulla oli allutada poliitiliselt usaldusväärsemad sõjavangid pehmemale erikohtlemisrežiimile, mis lisaks võimalikele poliitilistele kasudele lubas muuta paindlikumaks vangide tööjõu kasutamise. Samal ajal aga pörkus tööandjate vastuseisule plaan vange rahvuste kaupa eraldada, millega seotud raskused olid ajanud nurja juba Wetterhoffi kavatsused 1915. aastal.³² Kuigi PKMIN oli väga mõjukas institutsioon, jäid väheveenvateks selle katsed tööandjatele selgeks teha, et selline eraldamine on tööviljakuse tõstmiseks hädavajalik – tööandjatel polnud tahtmist väljaõppinud tööjõust ainult selle rahvusliku kuuluvuse tõttu loobuda.³³ Suuresti seetõttu jäi vangide eraldamisprotsess venima ning lõpule seda ei viidudki.

Siiski leidis 1917. aasta suveks pretsedente juba mitmete teiste Venemaa rahvusvähemuste suhtes rakendatavast erikohtlemispoliitikast. Otseseks eeskujuks olid Vene armees võidelnud etnilised sakslased („saksavenelased“), keda oli eriti sõja esimestel aastatel satunud vangi suurel hulgal ning keda oli lisaks Saksamaale üle toodud ka Austria-Ungari vangilaagritest. Veel 1917. aasta detsembris arvas PKMIN uute saksavene sõjavangide arvuks 70–80 meest kuus.³⁴ Saksavenelaste eraldamisega ülejäänud sõjavangidest ning nende poliitilise mõjutamisega oli järjepidevalt tegeldud juba 1914. aasta septembrist. Eelkõige loodeti nende Saksamaale jäämist, mis võinuks vähemalt osaliselt kompenseerida Saksa sõjakaotusi. Hiljem kavatseti saksavenelasi ümber asustada ka idas vallutatud territooriumidele.³⁵

Propaganda saksavenelaste seas oli eelkõige suunatud nende veenmisele, et Saksamaa ei näe neis mitte venelasi, vaid Vene ikke alt vabastatud rahvuskaaslasti. Seetõttu ei tohtinud ka sõjaväevõimud ja vahimeeskonnad saksavenelasi mingil juhul venelasteks nimetada.³⁶ Samuti võimaldati neile mitmesuguseid privileege: alates 1916. aasta sügisest maksti saksavenelastele kõrgemat palka kui teistele sõjavangidele, neil oli lubatud kanda tsiviilriideid, väiksemad brigaadid võisid teha tööd ka ilma vahimeeskondadeta jne.³⁷

1917. aasta suvel hakati samalaadseid meetmeid rakendama ka eestlastele ja lätlastele. PKMIN-i ringkirjas 17. juunil teatati, et vangide kirjavahetuses seni lubatud keeltele (teiste seas juba vene, ukraina ja leedu) tuli nüüd lisada ka läti ja eesti keel. Sobivate tõlkide puudumisel kohapeal tuli vastavad kirjad tsensuuriks edasi saata Sagani vangilaagrisse (Žagań tänapäeva Poolas).³⁸ Nimetatud laagri tähtsus ilmneb ka 28. juuliga dateeritud ringkirjast,

³¹ J. Oltmer. Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918. – J. Oltmer (toim.). Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Schöningh, Paderborn [u.a.], 2006, lk. 82–86.

³² M. Kuldkepp. Pastorisierung ja propaganda, lk. 158.

³³ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 186.

³⁴ Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (edaspidi BayHStA), Kriegsministerium 1690, PKMIN Baieri sõjamineisteriumile, 10.12.1917.

³⁵ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 188.

³⁶ Samas, lk. 189.

³⁷ W. Doegen. Kriegsgefangene Völker, lk. 175–176, 188.

³⁸ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 150, l.356, Sõjamineisteriumi ringkiri 1736/5.17 U3. Zulassung der lettischen und estnischen Sprache im Kriegsgefangenen-Postverkehr, 17.06.1917.

Eri rahvustest sõjavangid Saganis vangilaagris. Alexander Backhaus. Die Kriegsgefangenen in Deutschland gegen 250 Wirklichkeitsaufnahmen aus deutschen Gefangenenlagern. Siegen, 1915, lk. 112.

milles teatatakse, et Saksa kindralstaabi ülem ja Ida-alade ülemjuhataja (*Oberbefehlshaber der deutschen Streitkräfte im Osten*), s. t. kindralid Paul von Hindenburg ja Max Hoffmann, olid otsustanud kõik tööks mittekõlblikud eesti, läti ja leedu sõjavangid paigutada kokku Sagan-Grünthali laagrisse Preisimaal ning ka tööks kõlblikud sõjavangid võimalust mööda „suurvenelaste mõju alt eraldada“.³⁹

Sarnane kesksete laagrite (*Stammlager*) süsteem oli kasutusel juba mitmete muude enam või vähem separatistlikult meelestatud Vene vähemusrahvuste (poolakad, ukrainlased jne.) seas propaganda tegemiseks. Nagu märgib Oksana Nagornaja, pidid sellised laagrid toimima omamoodi propagandakoolidena: sinna kogutud sõjavangid (eeskätt need, keda füüsilisel tööel rakendada ei saanud) tuli soovitud vaimus välja õpetada ning seejärel edasiseks agitatsiooniks omakorda rahvuskaaslastest koosnevate tööbrigaadide juurde laiali saata. Propaganda peamine sõnum oli, et vangide kodumaa tulevane iseseisvus on otseselt seotud „Saksa ideega“ ning oma riigi rajamiseks peavad nad esmalt hoolega Saksa sõjajamanduse heaks tööd tegema. Oma osa programmist moodustas ka tööandjate ja vahimeeskondade väljaõpe ning neile asjaspepuutuvate sõjavangide erikohtlemise poliitiliste eesmärkide selgitamine.⁴⁰

Tundub, et umbes samasugust süsteemi püüti rakendada ka eestlastest, lätlastest ja leedulastest sõjavangide peal, kuid täpselt pole teada, kas keegi neist seesuguse propagandakooli tegelikult ka läbis. Igal juhul anti 28. juuli ringkirjas Baltikumist pärit sõjavangide eraldamisele ja erikohtlemisele lühike sisuline põhjendus, mis lubab aimata vähemalt seda sõnumit, mida taheti edastada kohalikele sõjaväevõimudele ning nende kaudu ka tööandjatele ja vahimeeskondadele.

³⁹ SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 78, Sõjaministeeriumi ringkiri 4238/7.17.

U.K.D.R. Geheim! Sonderbehandlung lettischer, litaurischer und estnischer Kriegsgefangener, 28.07.1917.

⁴⁰ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 186.

Eestlastest sõjavangidele mõeldud saksa keele õpiku kaanepilt.

saadavaks teha emakeelsed ajalehed, vaimulik lugemismaterjal, saksa keele õpikud ja muu sarnane, mille eest sõjaministerium hoolt pidi kandma.⁴¹

Nagu 28. juuli ringkirjast näha, kuulusid eestlaste, lätlaste ja leedulaste eraldamist ja erikohtlemist pooldava retoorika juurde korraga nii poliitilised kui ka majanduslikud eesmärgiseaded. Samal ajal annab PKMIN-i retoorika aimu aga ka laiemast visioonist, mille järgi pidi sakslastele kuuluma eriline tsiviliseeriv missioon Ida-Euroopa rahvaste suhtes, kes, nagu seda väljendas 1918. aasta sügisel Saksimaa vangilaagrite inspeksiooniarst soomlaste ja lätlaste kohta, „tänapäeval ainult seetõttu rahvastena mingit rolli mängivad, et nende germaani härrasrahvas selle oma kultuuritööga võimalikuks on teinud“.⁴²

Vaatamata allikate vähesusele leidub märke, et 1917. aasta 28. juuli korraldust asuti laagrites ellu viima. 4. augustil teatas Saksimaa vangilaagrite inspeksioon PKMIN-ile, et nende laagrites leiduvatele vähestele eesti, läti ja leedu sõjavangidele oli erikohtlemisrežiim sisse viidud isegi juba mõnevõrra varem, 1917. aasta 2. mail Königsbrückis toimunud nõupidamise järel, ning nad järgivad põhiosas 28. juuli ettekirjutusi.⁴³ 17. augustil lisas sama asutus, et Saksimaa vangilaagrites leidub kokku 152 leedulast, 126 lätlast ja 86 eestlast, kellest Sagan-Grünt-

Nimelt olevat eestlased, lätlased ja leedulased olnud „väheste eranditega“ juba enne sõda vabad saksavaenulikkusest ning pärast 1904.–1905. aasta rahu- tusi kaldunud lausa saksasõbralikkusesse. Sõja ajal oli Baltikumis aga intensiivistunud saksavastane propaganda ning hetkel ainus võimalus sellele vastukaalu leida oli sisse viia neist rahvustest sõja- ja tsiviilvangide erikohtlemine samal viisil, nagu seda oli juba edukalt tehtud teiste Venemaa võõrrahvastega. Erikohtle- mise peamine eesmärk pidi olema vangide tutvustamine Saksa kultuuri, töö ja majandusliku eduga. Selleks tuli nad paigutada võimalust mööda üksi või väikeste gruppidega tööle edukatesse, otse omaniku käe all seisvatesse Saksa maja- pidamistesse. Eraldamisest oli ühtlasi loota majanduslikku kasu, kuna eestla- sed, lätlased ja leedulased olevat vene- lastest kultuuriliselt arenenumad ning üldse paremad töömehed. Erikohtle- mise juurde kuulus ka see, et sõjavangi- del tuli lubada emakeelse kirjavahetuse pidamist, soodustada kodumaalt pakkkide saamist ja neile tuli korraldada emakeel- seid jumalateenistusi. Samuti tuli kätte-

⁴¹ SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 78, Sõjaministeriumi ringkiri 4238/7.17. U.K.D.R. Geheim! Sonderbehandlung lettischer, litaurischer und estnischer Kriegsgefangener, 28.07.1917.

⁴² O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 184.

⁴³ SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 80, XII ja XIX armeekorpusse vangilaagri- inspeksioon sõjaministeriumile 04.08.1917. Seda, mida nimetatud nõupidamisel arutati ja otsustati, pole kahjuks õnnestunud täpsemalt kindlaks teha.

hali oli saadetud kolm tööks mittekõlblikku lätlast. Döbelni vangilaagris leiduvat ka kolm leedu ja üks läti ohvitser, kes ennast aga „venelasteks peavad“.⁴⁴

Detsembri alguses laiali saadetud uues PKMIN-i ringkirjas kinnitati, et erikohtlemisrežiim oli ennast juba õigustama hakanud. Ühtlasi vastati mõnele vahepeal üles kerkinud küsimusele. Teistest rahvustest eraldamine pidi toimuma sõjavangide enda soove arvestamata. Tööandjate ja vahimeeskondade seas tuli teha selgitustööd (nagu juba varem saksavenelastest sõjavangidega) kindlustamaks, et viimased on teadlikud erikohtlemise eesmärkidest. Sõjavangidele tuli lubada emakeelset kirjavahetust, kuid ühtlasi soodustada ka saksa keele õppimist jne. PKMIN tunnistas, et linlikud elemendid (Riia lätlased ja Tallinna eestlased, eriti tööstustöölised) moodustavad Baltimaadest pärit vangide seas ebausaldusväärsema osa, kuid talurahva seast pärit vangid, kes viibisid põllu- ja käsitöölisel väljaspool laagreid, olevat sobiva kohtlemise ja majutuse korral täiesti võimelised vastama 28. juuli ringkirjas esitatud ootustele – seda nii Saksa sõjamajanduse kui ka „meie ja nende rahvaste tulevase vahekorra“ seisukohalt.⁴⁵

Eesti, läti ja leedu sõjavangide küsimus Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ajal

Septembri alguses aset leidnud Riia vallutamine ja oktoobris järgnenud Eesti saarte hõivamine Saksa vägede poolt tähendasid, et Saksa Ida-alade ülemjuhataja kontrolli all olev territoorium (nn. *Ober-Ost*) laienes märkimisväärselt ning oluliselt paranesid ka Saksa ülemjuhatause väljavaated nii ülejäanud Baltimaade hõivamiseks kui ka kõigi okupeeritud alade püsivaks liitmiseks Saksamaaga.

1917. aasta 3.–5. novembril toimus Berliinis kõrgetasemeline koosolek veel vallutamata ida-alade asjus, millel baltisakslaste usaldusalune ooberst Ernst Buchfink kandis ette Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa ja Saaremaa rüütelkondade ühisdeklaratsiooni palvega kogu nende kodumaa Saksa sõjalise kaitse alla võtta. Nõnda sai uut tähelepanu ka vajadus veel okupeerimata Baltimaades laiemat saksasõbralikku liikumist organiseerida ning 13. novembril allkirjastatud korralduses tegi OHL baltisakslaste esindajatele ülesandeks asuda koostöös Riias ja Stockholmis resideerivate Saksa teabeohvitseridega hankima eestlaste ja lätlaste käest sooviavaldusi Saksa vägede maale kutsumiseks ja Saksamaaga liitumiseks.⁴⁶

Nõue konkreetsetele tegudele asuda oli otseselt seotud asjaoluga, et 7. novembril alanud Oktoobrerevolutsioon oli muutnud põhimõtteliselt võimalikuks separaatrahu Venemaaga. Võtnud omaks 8. novembril bolševike poolt välja käidud põhimõtte rahvuslikust enesemääramisest rahuläbirääkimiste alusena, kavatses Saksamaa nüüd kasutada kogutud sooviavaldusi tõenditena eestlaste ja lätlaste (baltisakslastest rääkimata) „rahvuslikust enesemääramisest“ saksasõbralikus vaimus, seeläbi legitimeerides tulevast Saksa anneksiooni. Vastavalt 12., 13. ja 23. detsembril võtsidki Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa rüütelkonnad OHL-i käsul vastu esialgu salajased resolutsioonid Venemaast lahku löömise kohta ning 22. detsembril õnnestus hankida 330 allkirjaga petitsioon kodanlikelt lätlastelt okupeeritud Riias. Propagandat ja allkirjade kogumist alustati ka okupeeritud Eesti saartel ja veel okupeerimata aladel elavate eestlaste ja lätlaste seas.⁴⁷

Seoses Brest-Litovski rahuläbirääkimistega omandas uue tähtsuse ka Vene sõjavangide küsimus; seda nii poliitilisest kui majanduslikust aspektist. Esimene puudutas näiteks propagandamaterjalide hankimist: 4. detsembril esines PKMIN korraldusega saata neile salaja

⁴⁴ SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, I. 81, XII ja XIX armeekorpusse vangilaagri-inspeksioon sõjaministeeriumile, 17.08.1917.

⁴⁵ Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStA Stuttgart), M 1/8, Bü 225, Sõjaministeeriumi ringkiri 4449/11.17. U.K.D.R. Berichte der stellv. Gen. Kdos. auf den Erlass v. 28. Juli 1917 Nr. 4238/7.17. U.K.D.R., 04.12.1917.

⁴⁶ M. Kuldkepp. Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge, lk. 379–381.

⁴⁷ Samas, lk. 381–395.

edasi Vene sõjavangide kirju, mis on „sisu poolest eriti sobilikud tugevdamiseks Venemaal igatsust rahu järele ja vähendada vihkamist Saksamaa vastu“. Ühtlasi tuli kirjade alusel koostada nimekirjad neist sõjavangidest, kes tundusid nimetatud eesmärkideks eriti sobivat, ning varustada need märkustega sõjavangi rahvuse (suurvenelane, ukrainlane, kaukaaslane, siberlane, poolakas, leedulane, lätlane, eestlane, juut) ja parteilise kuuluvuse (kadett, minimalist, maksimalist, anarhist) kohta.⁴⁸ Tundub tõenäoline, et selline korraldus vihjab kavatsusele kasutada vähemusrahvustest sõjavange ära umbes samasugusteks poliitilisteks eesmärkideks, nagu paar nädalat varem oli tehtud ülesandeks baltisakslaste esindajatele.

Peamine küsimus seoses Vene sõjavangidega laiemalt oli siiski majanduslik ning puudutas sõjavangide tagasipöördumist kodumaale, milleks neil rahulepingu sõlmimise järel oli muidugi õigustatud ootus. Juba oli *Ober-Ost* 'ist juhitud sõjamineisteriumi tähelepanu vajadusele organiseerida teatud eesti ja läti sõjavangide, eriti mõisavalitsejate ja taluperemeeste tagasirändamist, mida PKMIN mainis detsembri alguses kui järjekordset argumenti, miks on oluline eraldada vastavad sõjavangid vene kaasvangide mõju alt ning allutada erikohtlemisrežiimile.⁴⁹

Tegelik väljakutse polnud aga mitte selles, kuidas organiseerida sõjavangide tagasipöördumist, vaid selles, kuidas kindlustada, et rahuläbirääkimised ei ohustaks vangide olulist panust Saksa sõjamajandusse. Nagu OHL sedastas 11. detsembri kirjas riigikantsler Georg von Hertlingile, viibis Saksamaal sel hetkel umbes 1,2 miljonit Vene sõjavangi, samal ajal kui Venemaal oli Saksa sõjavange kõigest 160 000–180 000. Kõigi sõjavangide koju lubamine oleks Saksa majandusele mõjunud hävitavalt. Seega nõudis OHL, et vangide väljavahetamine toimuks ainult vang-vangi vastu ning kestaks vaid seni, kuni kõik austerlased ja sakslased on kodumaale tagasi pöördunud. Ülejäänud sõjavangide koju mittelubamist tuli põhjendada kehvade transpordioludega.⁵⁰

Selles valguses oli veelgi laiendatud erikohtlemisrežiimi võimalik käsitleda mingil määral koju lubamise aseainena. 12. detsembril PKMIN-is toimunud arutelul otsustatigi, et kuigi Vene sõjavangide olukorras kuni kodumaale tagasi pöördumiseni midagi põhimõtteliselt muutuda ei saa, võivad siiski kõne alla tulla parem palk, kergemad karistused kehtivate eeskirjade raames, leebem kohtlemine jne. Ka Venemaale tuli rahuläbirääkimistel lubada, et edaspidi koheldakse Vene sõjavange võrdselt Saksa sõduritega.⁵¹

Esmane vaheerahu Saksamaa ja Venemaa vahel sõlmiti 15. detsembril ning see jõustus kaks päeva hiljem. Paari nädala pärast kinnitas ka PKMIN 12. detsembri nõupidamisel tehtud otsuseid uuesti. Vene sõjavangid tuli võimalust mööda teistest eraldada, nende palgad tuli tõsta samale tasemele Saksa sõdurite või tööliste omadega, neile tuli lubada sagedasemat kirjavahetust jne. Samas tuli kannatamatutele sõjavangidele teatada, et koju pääsemine muutub võimalikuks alles pärast Saksa-Vene rahulepingu allkirjastamist, ning ähvardada, et põgenemiskatsetelt tabatud vangid lastakse koju alles viimaste seas.⁵² Veidi hiljem jõudsid vastuvõetud otsused ka sõjamineisteriumi ringkirjadesse.⁵³

Erikohtlemise teatud aspektide laiendamine kõikidele Vene sõjavangidele ei tähendanud aga seda, et eestlased, lätlased ja leedulased oleksid nüüd teistega võrdsustunud. Pigem joo-

⁴⁸ SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 251, Sõjamineisteriumi ringkiri 868/17 g. U.K.D.R. Geheim. Briefpost der Kriegsgefangenen, 04.12.1917.

⁴⁹ HStA Stuttgart, M 1/8, Bü 225, Sõjamineisteriumi ringkiri 4449/11.17. U.K.D.R. Berichte der stellv. Gen. Kdos. auf den Erlass v. 28. Juli 1917 Nr. 4238/7.17. U.K.D.R., 04.12.1917.

⁵⁰ J. Oltmer. Unentbehrliche Arbeitskräfte, lk. 95–96.

⁵¹ BayHStA, Kriegsministerium 1688, Sõjamineisteriumi nõupidamisprotokoll 502/17 g. U.K. Geheim! Kriegsgefangenen-austausch mit Russland, 12.12.1917.

⁵² SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 270–278, Geheim! Bericht!, 30.12.1917.

⁵³ Vt. nt. SächsHStA, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 317, Sõjamineisteriumi ringkiri 3/18 g. U3 Geheim, 11.01.1918.

nistused seoses nendega nüüd selgemini välja poliitilised sihised, mis arvestasid Baltimaade tulevase kuuluvusega Saksa riigi koosseisu.

Kõige põhjalikum teadaolev eesti, läti ja leedu sõjavangide erikohtlemist kajastav reeglistik Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ajast pärineb 1918. aasta veebruari algusest Lechfeldi vangilaagri „saksa päritolu sõjavangide osakonnast“ (*Abteilung für deutschstämmige Kriegsgefangene*).⁵⁴ Tundub, et neid dokumente kasutati või vähemalt kavatseti kasutada näidiseks ka teiste laagrite jaoks. Lisaks juba varem antud erikohtlemispoliitika põhjendustele – vabastada Balti sõjavangid venelastest laagrikaaslaste mõju alt ning äratada või tugevdada nende seas saksasõbralikke meeleolusid – esitatakse Lechfeldi paberites ka ambitsioonikam argument, mille järgi pidi tublidest põllutöölisest sõjavangide teistest eraldamine aitama neil Saksamaal oma teadmisi täiendada ning hiljem koju tagasi pöördudes „oma kodumaa veel madalal tasemel seisvat kultuuri tõsta“ (*die noch auf niedriger Stufe stehende Kultur ihres Heimatlandes zu heben*). Seetõttu pidi erikohtlemispoliitika olema suunatud sellele, et äratada ja tugevdada nende rahvustundeid (*Gefühl für ihre eigene Nationalität*), neid vene rahvast kaugendades ja nende kiindumust Saksa riiki järjest enam tugevdades. „Käesolevas poliitilises olukorras“ ei vajavat aga pikemat selgitust, miks on vajalik, et Saksa riigi naabruses asuvates Läänemere provintsidest asuks võimalikult palju saksasõbralikult meelestatud elemente.⁵⁵

Seega näib, et ka sõjavangide seas katsuti luua eeldusi nende „rahvuslikuks enesemääramiseks“ saksasõbralikus vaimus, umbes nagu seda samal ajal püüti saavutada veel okupeerimata Baltimaade põliselanikkonna seas kohapeal. Seetõttu pidid ka tööandjad seisma sõjavangide heasoovliku ja õiglase kohtlemise eest ning takistama igal juhul seda, et neid venelasteks peetaks või narritaks. Põhimõttest, et eesti, läti ja leedu sõjavangid ei tohi koos teiste sõjavangidega koos töötada, tuli kinni pidada ka tööandjate ja sõjavangide eneste soovide vastaselt. Kui mõni tööandja erikohtlemisest keeldus, tuli sõjavangid tema alluvusest ära võtta. Läti, leedu ja eesti sõjavangidele tuli tagada toitlustamine, mis pidi olema võrdne sakslastest palgatööliste omaga; magamiseks tuli neile võimaldada voodit, hoolt tuli kanda selle eest, et neil oleks võimalus pesemiseks ja riiete parandamiseks jne. Edendada tuli sõjavangide saksa keele oskust (milleks peatselt pidi ilmuma neile mõeldud saksa keele õpik)⁵⁶ ning võtta arvesse nende usulisi vajadusi. Pühapäeval töötamist tuli äärmise võimaluseni piirata ning võimalusel üldse vältida. Aeg-ajalt, näiteks pühapäeva pärastlõunati, tuli sõjavangidele anda ka võimalust tutvuda teiste majanduslade ja tööülesannetega, loomaks neis veendumust, et Saksa olud on Venemaa omadest kaugelt üle ning toetumine Saksamaale tuleks neile rahvustele ainult kasuks. Tööandjad ja vahimeeskonnad pidid endale teadvustama, et tulevikus saab Baltimaadest kaitsevall Saksamaa idapiirile Venemaalt lähtuvate ohtude ja rahunutuste vastu, ühtlasi aga ka ülimalt vajalik piiritsoon tuleviku Saksa kaubanduse edendamiseks ja selle arengu tagamiseks.⁵⁷

Erikohtlemispoliitika 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal

Pärast Lev Trotski kuulsat vormelit „ei sõda ega rahu!“, mis Brest-Litovski rahuläbirääkimised katkestas, asusid Saksa väed idarindel 17. veebruaril uuele pealetungile. Nende kiire sõjaline edu veenis Nõukogude Venemaad läbirääkimisi taasalustama ning 21. veebruaril esitas

⁵⁴ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Lechfeldi vangilaagri saksa päritolu sõjavangide osakond (hauptmann Busch) ringkonna ... kontroll-ohvitserile, 01.02.1918.

⁵⁵ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Lechfeldi vangilaagri saksa päritolu sõjavangide osakond (hauptmann Busch) ringkonna ... kontroll-ohvitserile, 01.02.1918.

⁵⁶ 32-leheküljeline õpik ilmus tööpoolest juba samal kuul: Saksa keele algõpetus (=Deutsche Sprachfibel für Esten). Berlin-Steglitz: Kultur-Verlag, 1918.

⁵⁷ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Lechfeldi vangilaagri saksa päritolu sõjavangide osakonna koostatud Merkblatt für die Arbeitgeber.

Saksamaa vaherahutingimused, mis kolm päeva hiljem vastu võeti. 3. märtsil kirjutas Vene delegatsioon lõplikult alla rahulepingule, millega Venemaa küljest eraldati Poola, Kuramaa ja Leedu. Hilisema, 27. augusti täienduslepinguga loobus Venemaa riiklikust suveräänsusest ka Eesti- ja Liivimaa üle. Juba 25. veebruaril oli kogu Eesti territooriumil alanud Saksa okupatsioon, seda hoolimata päev varem välja kuulutatud Eesti riiklikust iseseisvusest.⁵⁸

Senisest veelgi teravamaks muutus Vene sõjavangide kodumaale tagasipöördumise küsimus ning selle võimalik kahjulik mõju vangide sunnitöö põhinevale Saksa sõjamajandusele. 28. veebruaril kirjutas I armeekorpuse ase-kindralkomando (Königsberg) PKMIN-ile, et peatselt sõlmitava rahulepingu tõttu oli ilmade soojenedes karta laagritest massipõgenemisi, kuna paljud Vene sõjavangid olid arvestanud peatse kojupääsemisega, soovisid Venemaal valitsevate anarhiliste olude juures oma perekonnale toeks olla ning kartsid maade jagamise juures tühjade kätega jääda. Seetõttu pakkus kindralkomando välja mitmesuguseid meetmeid ja ähvardusi põgenemiste ärahoidmiseks,⁵⁹ mis 22. märtsil PKMIN-i poolt põhimõtteliselt heaks kiideti.⁶⁰

Jällegi võis kaaluda Baltimaadest pärit sõjavangidele mingisugust erandite tegemist. Kuna poliitiliselt usaldusväärseid baltisakslastest sõjavange oli juba 1917. aasta sügisel hakatud juba tagasi kodumaale lubama,⁶¹ tõusis aprillikuus päevakorda küsimus, kuivõrd peaks sama võimaldama isikutele, kes on „samuti saksa päritolu, kuid keda ei või päriselt puhasteks saksavenelasteks pidada“ (*auch deutschstämmige, die eigentlich nicht als reine Deutschrussen zu bezeichnen sind*) – s. t. eestlastele, lätlastele ja leedulastele. XII ja XIX sõjavangilaagrite inspeksiooni poolt esitatud küsimus, mis puudutas Tipp'i-nimelist lätlastest sõjavangi, sai PKMIN-ilt lõpuks vastuse – et nimetatud isikut ollakse nõus vastava organisatsiooni (*Fürsorgeverein für deutsche Rückwanderer*)⁶² nõusolekul saksavenelasena käsitlema, kuid üldisi eeskirju esialgu välja ei töötata. Igal juhul arvati PKMIN-is, et piiripealsetel juhtudel peaks piisama ka osalisest saksa päritolust, s. t. sellest, kui üks vanematest või vanavanematest on olnud sakslane.⁶³

Pole teada, kuivõrd eestlastel, lätlastel ja leedulastel õnnestus kasutada võimalust ennast sakslastena üles anda ja sel teel koju pääseda (tõenäoliselt oli neid väga vähe), kuid igal juhul ei puudutanud see korraldus Vene sõjavangide enamikku, kelle rahulolematust järjest kasvas. 27. mail otsustati PKMIN-is Vene sõjavangide „tihti õigustatud soovidele“ vastu tulles ning arvestades, et nende koju saatmine võib veel kaua viibida, erikohtlemismetmeid laiendada ja täiendada. Nii pidid nad saama rohkem liikumisvabadust, igasugust omavoli valvurite ja töökohtadel sakslastest ülemuste poolt tuli vältida ning arvesse tuli võtta sõjavangide rahvuslikke ja usulisi erinevusi. Kuigi antud juhtnöörid olid konkreetsetes üksikasjades soovituslikud, tuli igal juhul saavutada, et Vene sõjavangid kõikjal oma olukorra paranemist tajuksid.⁶⁴

Eestlaste, lätlaste ja leedulaste erikohtlemisega oli selleks ajaks juba kaugemale jõutud ning järjekordses ringkirjas 5. aprillil teatas PKMIN, et mõnede armeekorpuste alluvusalades on nende teistest vangidest eraldamine isegi lõpule jõudmas.⁶⁵ Juuni keskpaigas

⁵⁸ Vt. M. Kuldkepp. Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge, lk. 423.

⁵⁹ BayHStA, Kriegsministerium 1688, I armeekorpuse ase-kindralkomando PKMINile, 28.02.1918.

⁶⁰ BayHStA, Kriegsministerium 1688, PKMIN I armeekorpuse ase-kindralkomandole, 22.03.1918.

⁶¹ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 190.

⁶² Vt. J. Oltmer. Migration und Politik in der Weimarer Republik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, lk. 143–156.

⁶³ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 271064, XII ja XIX sõjavangilaagri inspeksioon kuninglikule ase-kindralkomandole XIX, 03.04.1918; XIX ase-kindralkomando kuninglikule Saksi sõjaministeeriumile, 07.04.1918; kuninglik Saksi sõjaministeerium PKMIN-ile, 12.04.1918; PKMIN kuninglikule Saksi sõjaministeeriumile, 17.04.1918.

⁶⁴ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 290035, Sõjaministeeriumi ringkiri 1544/5.18 U.K., 27.05.1918.

⁶⁵ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 274460, Sõjaministeeriumi ringkiri 4197.2.18 U.K.D.R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 05.04.1918.

raporteeris PKMIN järjekordsetest edusammudest, kinnitades aga taas kord „poliitilist vajadust“ erikohtlemises veelgi põhjalikum ja järjekindlam olla.⁶⁶ Tundub, et vähemalt üks propaganda intensiivistamise otseseid eesmärgi oli luua sõjavangide seas positiivne pilt kodumaal valitsevast Saksa okupatsioonist.⁶⁷ Samal ajal hakati eesti, läti ja leedu sõjavangidele lõpuks andma lube naasmiseks *Ober-Ost* 'i aladele, mis polnud aga kuigi lihtne: vastav taotlus pidi saama kohalike – ringkonna ja provintsiaalvõimude heakskiidu; sellele tuli lisada elulooliste andmetega küsimustik ning tunnistus sõjavangi usaldusväärse ja elukommete kohta.⁶⁸

29. juunil toimus PKMIN-i ja kõigi armeekorpace esindajate põhjalik nõupidamine eesti, läti ja leedu sõjavangide erikohtlemise küsimuses. Koosolekul osalejad nõustusid, et seniseid kogemusi saab majanduslikust aspektist edukateks pidada ning ka edaspidi võib sarnaste abinõudega häid tulemusi saavutada. Eriti usaldusväärsete ja mitte-saksavaenulikena olid ennast näidanud talupoegadest sõjavangid, samas kui tööliklassi seas leiduvat rohkem ebausaldusväärseid elemente, kuigi ka nende töötulemused olevat head. Siiski tunnistati, et kodumaa ühinemist Saksamaaga pooldavad sõjavangid vaid haruharva; nad ei tunne, et nad oleksid endale osaks saanud privileegid kuidagi ära teeninud ning üldse valitseb nende seas vägagi passiivne meeleolu. Eriti viimasel ajal lisandunud vangide hulgas, kes olid pool aastat Riia lähedal laagris viibinud, kuid seejärel Saksamaale saadetud, valitsevat suur kibestumus Saksamaa vastu – üks kohalviibinutest, rittmeister Borchardt arvas, et need vangid tuleks pigem vabaks lasta ja lasta neil vabade töölistena Saksamaale jääda.⁶⁹

Propaganda suhtelisest ebaedust hoolimata peeti erikohtlemispoliitika jätkuvalt olulisimaks eesmärgiks võita „idapoolsete rajarahvaste“ täielikku usaldust (*ganze Vertrauen*), sest *Entente* tegevat idas Saksamaa vastu hoolega tööd ning arvestada tuleb ka osa tagasipöördujate enamliku meelsusega. Kuna vangide seas valitseb arvamus, et neid hoitakse kinni põhjusega, sest rahuleping oli ju juba sõlmitud, oli neile eriti vajalik selgeks teha, et nad on saksa päritolu (!) ning nende valitsuse⁷⁰ eelseisev liitumine Saksamaaga tähendab, et nad peavad seni kuni vajalik Saksamaale jääma, kuivõrd kodumaal neist hetkel abi ei oleks.⁷¹ Siiski tuli vabastamisküsimusse suhtuda heatahtlikult ning esmajärjekorras vabastada haiged ja töövõimetud (kokku umbes 100 sõjavangi).⁷²

Tundub, et pettunud ja passiivsete sõjavangide kõrval võis erikohtlemisrežiimi rakendamise juures olla takistuseks ka kohalike sõjavõimude vastuseis. Samal ajal, kui usaldusväärsete sõjavangide erikohtlemine oli mingil määral tööandjate huvides, oli see sõjaministeeriumite ja ase-kindralkomandode jaoks siiski seotud märkimisväärsete kulutustega, kuivõrd erikoheldavatele sõjavangidele pidi võimaldatama paremaid töötingimusi, emakeelse kirjanduse kättesaadavust, emakeelseid jumalateenistusi jmt. Ilmselt seetõttu teatas PKMIN 3. augustil oma alluvuses olevatele institutsioonidele, et parasjagu ülesehitamisel olev rajarahvaste riiklus (s. t. Balti Hertsogiriik) võib edaspidi korvata oma hetkel Saksamaal viibivate sõjavangidest

⁶⁶ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 304530, Sõjaministeeriumi ringkiri 5001/6.18 U.K.D.R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 18.06.1918.

⁶⁷ O. Nagornaja. Des Kaisers Fünfte Kolonne?, lk. 197.

⁶⁸ HStA Stuttgart, M 1/6, Bü 1429, Sõjaministeeriumi ringkiri 2893/4. 18. U.K.D.R, Entlassung deutschrussischer, estnischer, lettischer und litauischer Kriegsgefangener in das Gebiet Oberost, 19.06.1918.

⁶⁹ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D.R.O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.6.18.

⁷⁰ Silmas peeti muidugi loodava Balti Hertsogiriigi valitsust, mitte Eesti, Läti ja Leedu rahvuslikke valitsusi.

⁷¹ „Hierzu ist besonders Aufklärung erforderlich, dass die Gefangene deutscher Abstammung sind, und, dass der Anschluss ihrer Regierung an Deutschland sie bestimmen muss, hier zu bleiben, solange es erforderlich ist, da sie in der Heimat vorläufig doch nicht helfen können.“

⁷² SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D.R.O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.6.18.

alamate erikohtlemise kulud, milleks tuli ette valmistada vajalik dokumentatsioon nii alles tekkivate kui võimalusel ka juba tekkinud kulude kohta.⁷³

Märke kohalike sõjaväevõimude skepsisest leidub teisigi. Septembrikuus avaldas XII ja XIX armeekorpuse vangilaagrite inspeksioon arvamust, et on mõttetu saata erikohtlemise eesmärgi selgitavaid märgukirju nende vastutusalas leiduvatele tsiviilvõimudele ja tööandjatele – tsiviilvõimud ei soovivat muude tungivate ülesannete tõttu lätlaste, leedulaste ja eestlaste erikohtlemise küsimusega üldse tegeleda ning sarnased üldsõnalised ettekirjutused jäävad lihtsalt kaustadesse vedelema; tööandjad aga ei olnud vangidesse puutuvate üldiste kirjalike teadete vastu suuremat huvi üles näidanud ning kõige olulisem saavat neile nagunii teatavaks palga- ja elamistingimusi sisaldavate töölepingute kaudu. Lõpuks võis juhtuda, et tööandjatele jagatud paberid sattuvad vangide eneste ja muude kolmandate isikute kätte, mida tuli igal juhul ära hoida.⁷⁴

Kuivõrd salajane eesti, läti ja leedu soost sõjavangide erikohtlemispoliitika tegelikult oli, on tagantjärele raske öelda. Veel enne sõja lõppu jõuti aga PKMIN-is vastu võtta otsus see täiesti avalikuks teha, mille taga võis olla Balti Hertzogiriigi „iseseisvuse“ tunnistamine keiser Wilhelm II poolt 22. septembril. Kuu aega hiljem, 22. oktoobril 1918 saatis PKMIN teistele sõjaministeeriumidele ja kindralkomandodele laiali erikohtlemispoliitikat puudutava pressiteate, mis tuli avaldada Saksa ja Läänemere provintside ajalehtedes. Seda teadet, mis teadaolevalt küll kuskil avaldamiseni ei jõudnud – näiteks XIX armeekorpusesse jõudis see kohale 31. oktoobril, 11 päeva enne Compiègne'i vaherahu sõlmimist⁷⁵ –, võib pidada senise erikohtlemispoliitika kokkuvõtteks ning ühtlasi ka lõppakordiks, sest tundub ebatõenäoline, et sellel alal oleks jõutud enne sõja lõppu veel midagi olulisemat korda saata.

Pressiteates seisab, et juba rohkem kui aasta olid Saksa sõjaväevõimud läti, leedu ja eesti sõjavangidega ümber käies pööranud tähelepanu sellele, et nende kultuur on lääneeuroopalik ning üleüldse Saksa alusel põhinev. Kuna osalt seetõttu oli nimetatud rajarahvaste poolt nüüd taotletud lähedaste majanduslike ja poliitiliste suhete sisseseadmist Saksamaaga, oli oluline, et neist rahvustest sõjavangid säilitaksid kokkukuuluvustunde oma rahvusega (*Zugehörigkeitsbewusstsein zu einem eigenen Volkstum*). Seetõttu oli neile võimaldatud mitmesuguseid eriprivileege, nagu emakeelne kirjavahetus, emakeelne lugemismaterjal, keeleõpikud, emakeelne hingehoid jne.⁷⁶

Ühtlasi oli erikohtlemine mõeldud selleks, et anda sõjavangidele võimalikult hea ettekujutus Saksa oludest ja majandusest. See pidi neil lubama majanduslikult areneda ning rajama teed heanaaberlikele suhetele tulevikus. Just seda eesmärki oli teeninud eestlaste, lätlaste ja leedulaste eraldamine teistest rahvustest saatusekaaslastest ning nende paigutamine tööle üksi või väikeste gruppidega hoolikalt välja vaadatud tööandjate juurde. Vangidele olid seeläbi loodud oluliselt paremad elutingimused ning antud võimalus õppida kõrgel tasemel Saksa põlluharimiskunsti ja saksa keelt, mis lubas neil edaspidigi Saksamaaga tulutoovatesse sidemetesse astuda. Samuti oli juba tehtud algust tsiviilvangide, sõjaks kõlbmatute sõjavangide ja kodumaal eriti vajalike sõjavangide koju saatmisega; üleüldist vabastamist takistavat aga lääneringel toimuvate lahingutega seotud transpordiraskused.⁷⁷

⁷³ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 311357, Sõjaministeeriumi ringkiri 6054/7.18 U.K.D.R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 03.08.1918.

⁷⁴ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, XII ja XIX armeekorpuse vangilaagrite inspeksiooni märgukiri nr. 29360, 13.09.1918.

⁷⁵ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 337280, Sõjaministeeriumi ringkiri 5787/9.18. U.K.D.R., 22.10.1918.

⁷⁶ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Pressenotiz über die Sonderbehandlung der Letten, Littauer und Esten.

⁷⁷ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Pressenotiz über die Sonderbehandlung der Letten, Littauer und Esten.

Kokkuvõtteks

Esimese maailmasõja ajal Saksa vangilaagrites etnograafilisi andmeid kogumas käinud ja sõjavangide hääli vahasilindritele salvestanud keeleteadlane Wilhelm Doegen⁷⁸ kirjutas sõja järel avaldatud raamatus imetlusega „musklilistest leedulastest,“ „valgepäistest, mitte alati hea iseloomuga lätlastest“ ja „suurepäraestest, avameelse iseloomuga eestlastest“ (*prächtige Esten offenen Charakters*).⁷⁹ Saksa sõjaväevõimude erikohtlemispoliitika ei saanud eesti, läti ja leedu sõjavangidele osaks muidugi aga mitte nende ilusate silmade või avameelse iseloomu pärast, vaid selle taga peitusid Saksamaa anneksionistlikud sõjasihid idarindel. Kuna Saksamaa kaotas sõja, jäid vastavasisulised plaanid kokkuvõttes teostumata, kuid Saksa sõjaväevõimude eraldamis- ja erikohtlemispoliitika sõjavangide suhtes heidab siiski uut valgust Saksa ülemjuhatause kavatsustele Baltikumis ning eeskätt katsetele toetuda lisaks baltisakslastele ka eesti, läti ja leedu põliselanikkonnale, kelle hulka kuulusid ju sõjavangidki.

Aja lõikes erikohtlemispoliitika arenes: 1915. aasta esialgsetest kavatsustest sõjavange saksasõbralikus suunas mõjutada arenesid 1917.–1918. aastal välja järjest konkreetsemad ja kaugemale minevad plaanid. Siiski ei õnnestunud ületada põhimõttelist vastuolu sõjavangide kasutamise poliitiliste ja majanduslike eesmärkide vahel – pärast Brest-Litovski rahulepingu sõlmimist teravalt päevakorda tõusnud sõjavangide koju saatmise küsimust ei suudetud (või õieti ei tahetud) lahendada kuni Saksamaa kokkuvarisemiseni välja. Osalt seetõttu võib arvata, et erikohtlemispoliitika pigem ei andnud soovitud tulemusi ning loodetud saksasõbralikud meeolud jäid vangide seas sügavamalt juurdumata.

Küll aga on võimalik, et Saksamaal viibinud eesti sõjavangide seas õnnestus tõepoolest süvendada rahvuslikke ja venevastaseid meeolusid, mis maailmasõjas võidelnud eesti sõdurite kirjade, päevikute ja mälestuste põhjal otsustades olid Vene armee kehvade olude ja vähemusrahvuste igapäevase diskrimineerimise tõttu juba nagunii laialt levinud.⁸⁰ Liisi Esse on märkinud, et ka eesti sõjavangide vähesed kirjalikud muljed Saksamaa laagrielust on ootamatult positiivsed ning reeglina on seda aega kirjeldatud helgemates toonides kui varasemat teenistust Vene sõjaväes.⁸¹ Seejuures on siiski raske öelda, kas ja kuidas suurt rolli mängisid seejuures just saksapoolsed aktiivmeetmed. Nii mõnigi konkreetseesse Saksa plaanidesse-juhisesse jõudnud tegur (eestlaste venelasteks mittepidamine, kokkukuuluvustunne eestlaste ja sakslaste kui luterlaste vahel) eksisteeris ka ilma PKMIN-i sekkumiseta ning suhteliselt pehme suhtumine eestlastesse ei pruukinud seega olla sihi-kindla poliitika tagajärg. Siiski võis teistest Vene sõjavangidest eraldamine ning üksi või väikeste gruppidega taludesse tööle paigutamine „paremale vangikogemusele“ kindlasti kaasa aidata. Kuid see, millisena eesti sõjavangid oma olukorda ise tajusid, väärib juba omaette käsitlust.

Artikkel on osa Tartu Ülikooli rahastatavast baasfinantseerimisprojektist PHVAJ16908 „Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil“.

⁷⁸ Eesti sõjavangidelt kogutud helimaterjali kohta vt. J. Ross (toim.). *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916–1918*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012.

⁷⁹ W. Doegen. *Kriegsgefangene Völker*, lk. 32.

⁸⁰ L. Esse. Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas, lk. 166–168.

⁸¹ L. Esse. *Estonian Soldiers in World War I. A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army*. – L. Stoff, A. Heywood, B. Kolonitskii, J. Steinberg (toim.). *Frontline Experiences of Russia's Great War*. Slavica Publishers, Inc., Indiana University [ilmumas], lk. 16–18.

Lisa

9. jaanuaril 1918 saatis PKMIN laiali nimekirja laagritest, kuhu läti, leedu ja eesti sõjavange nende erikohtlemiseks kokku koguti.⁸² See nimekiri on alljärgnevalt ära toodud. Nagu muudest arhiiviallikatest teada, võis eestlasi suuremal hulgal leiduda siiski ka teistes laagrites, peamiselt Põhja-Saksamaal. Nende hulgas oli näiteks Parchim (IX Armeekorpus (AK), Altonas), Czersk (XVII AK, Danzigis) ja alates 1919. aastast ka Altdamm (II AK, Stettinis), kuhu neid koondati juba kodumaale saatmiseks.

Verzeichnis der Stammlager für littauische, lettische und estnische Gefangene

I AK Hellsberg	XIII AK Ulm
II AK Stargard/Pommern	XIV AK Mannheim
III AK Frankfurt a. d. O.	XV AK Oberhofen
IV AK Quedlinburg	XXI für XVI AK Festung Diedenhofen
V AK Sagan	XVII AK Tuchel
VI AK Neuhammer a/Qu.	XVIII AK Wetzlar
VII AK Senne	XIX AK Chemnitz
VIII AK Limburg a/L.	XX AK Pr. Holland
IX AK Gustrow	I AK bayerisches Lechfeld
X AK Soltau (Hauptlager)	II AK bayerisches Germersheim
XI AK Cassel	III AK bayerisches Nürnberg
XII AK Königsbrück	

⁸² BayHStA (Bayerisches Hauptstaatsarchiv München), Kriegsministerium 1690, Sõjaministeeriumi ringkiri 4308/12.17 U.K.D.R., 09.01.1918.